अथ हल्सन्धिप्रकरणम्

स्तोः श्चुना श्चुः ८.४.४० सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकार चवर्गौ स्तः। (रामश्शेते) हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय।

संस्कृतव्याख्या– सूत्रे पदत्रयम्। स च तुश्चेति तयोः स्तोरिति समाहारद्वन्द्वघटितं पदम्, समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकत्वेऽपि पुंस्त्वमत्र सौत्रत्वात्। एवं श्चुना इत्यत्रापि पुंस्त्वं बोध्यम्। श्चुना इत्यत्र सहार्थे तृतीया। योग इत्यस्य अध्याहारः। स्तोः इत्यस्य षष्ठयन्ततत्वात् स्थाने इत्यस्योपस्थिततत्वात् सकारतवर्गयोः स्थाने इत्यर्थः। शश्च चुश्चेति श्चुः समाहारद्वन्द्वघटितं प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र स्थान्यादेशयोः समानसङ्ख्याकत्वात् यथासङ्ख्यमन्वयः। एतेन सकारस्य तवर्गस्य च स्थाने यथासङ्ख्यं शकारचवर्गौ भवतः शकारचवर्गाभ्यां योगे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तत्रापि त ध द धन न इत्येतेषां स्थाने यथाक्रमं च छ ज झ ञ् इत्यादेशा इति फलितम्। अत्र सूत्रे स्थानीनिमित्तयोः अर्थात् स्तो श्चुना इत्यनयोर्न यथासङ्ख्यमन्वयः शात् इति सूत्र निषेधात् इत्यपि बोध्यम्। सूत्रोदाहरणं यथा–

रामश्शेते– अत्र रामस् शेते इति स्थिते शकारेण योगात् सकारस्य शकार इति। एवमेव **हरिः** शेते इत्यन **वा शरि** इत्यनेन पक्षिके **विसर्जनीयस्य स** इत्यनेन सकारादेशे शकारेण योगे श इति जाते **हरिश्शेते** इति। रामश्चिनोति इत्यत्र चवर्गयोगात् शकारः। सत् चित् इत्यत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् तकारस्य जश्त्वे दकारे, श्चुत्वे जकारे, चर्त्वे च सच्चित् इति। शार्ङ्गिन् जय इत्यत्र चवर्गयोगात् नकारस्य ञकारे शार्ङ्गिञ्जय इति।

रामश्शते – रामस्+शते इत्यत्र '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण शकारयोगे यथासंख्यं सकारस्य स्थाने शकारे वर्णसम्मेलने **रामश्शेते** इति रूपं भवति।

रामश्चिोति– रामस् चिनेति इत्यत्र '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण चवर्गयोगे सकारस्य स्थाने शकारे वर्णसम्मेलने रामश्चिनोति इति रूपं सिद्धयति।

सच्चित्– सत् चित् इत्यत्र **झलां जशोऽन्ते** इति सूत्रदृष्ट्या श्चुत्वस्य असिद्धत्वात् पूर्वं जश्त्वे सद् चित् इति जाते '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण चवर्गयोगे दकारस्य श्चुत्वे जकारे, **खरि च** इति सूत्रेण जकारस्य चर्त्वे चकारे वर्णसम्मेलने सच्चित् इति रूपं भवति।

शर्ङ्गिञ्जय– शार्ङ्गिन्+जय इत्यत्र '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण चवर्गस्य योगे नकारस्य श्चुत्वे ञकारे कृते वर्णसम्मेलने शार्ङ्गिञ्जय इति रूपं भवति।

शात् ८.४.४४ शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात्। विश्नः। प्रश्नः।

संस्कृतव्याख्या– एकपदात्मकमिदं सूत्रम्। शात् इति दिग्योगपञ्चम्यन्तं पदम्, अत्र **नपदान्ताट्टोरनाम्** इति

सूत्रात् न इत्यस्य '**स्तोः श्चुना श्चुः इत्यतः तोः**' इत्यस्य चु इत्यस्य चानुवृतिर्भवति। शात् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात्, **तस्मादित्युत्तरस्य** इति सूत्रात् अव्यवहितपरस्य इत्यर्थो लभ्यते। एतेन शकारात् परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा-विश्नः विच्छ् गतौ इत्यस्माद्धातोः '**यजयाचविच्छप्रक्षरक्षो नङ्**' इति सूत्रात् नङ् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे '**छ्वोशूड**' इत्यादिसूत्रेण छस्य स्थाने शकारादेशे विश्+नः इत्यवस्थायां '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण प्राप्तस्य श्चुत्वस्य अनेन निषेधे विश्नः इति। एवमेव प्रच्छ् धातोः नङ् प्रत्यये प्रश्न् इत्यवस्थायां श्चुत्वस्य निषेधे प्रश्नः इति।

विश्नः- विश्+नः इत्यवस्थायां '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण नकारस्य श्चुत्वे प्राप्ते **शात्** इति सूत्रेण निषेधे विश्नः इति रूपं सिद्धम्।

प्रश्न :- प्रश्+नः इत्यत्र '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण श्चुत्वे प्राप्ते शात् इति सूत्रेण निषेधे वर्णसम्मेलने **प्रश्नः** इति।

ष्टुना ष्टुः ८.४.४१ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते। पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे।

संस्कृतव्याख्या- पदद्वयमत्र सूत्रे वर्तते। ष च टुश्च इति ष्टुः इति समाहारद्वन्द्वघटितं प्रथमान्तं पदम्, सौत्रत्वात् पुंस्त्वम्। ष्टुना इति सहार्थे तृतीयान्तं पदम्। '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रात् 'स्तोः' इत्यनुवर्तते। योगे इत्यध्याह्रियते। स्तो ष्टुः इत्यनयोः यथासंख्यमन्वयः। एतेन सकारस्य तवर्गस्य च स्थाने यथाक्रमं षकारः टवर्गश्च इत्यादेशो भवति षकार टवर्गाभ्यां योग इति सूत्रार्थः। तद्यथा- रामस्+षष्ठ इत्यत्र सस्य षकारादशे **रामष्षष्ठः** इति। सकारस्य टवर्गयोगे उदाहरणं यथा- रामस् टीकते इत्यत्र सस्य षत्वे रामष्टीकते इति। पेष्+ता इत्यत्र षकारयोगे तवर्ग ष्टुत्वे टकारे कृते पेष्टा इति। तद्+टीका इत्यत्र ष्टुत्वेन दस्य डकारे, चर्त्वे च तट्टीका इति। चक्रिन् ढौकसे इत्यत्र टवर्गयोग नकारस्य ष्टुत्व णकारे चक्रिण्ढौकसे इति रूपं भवति।

रामष्षष्ठः- रामस्+षष्ठः इत्यत्र '**ष्टुना ष्टुः**' इति सूत्रेण षकारयोगे सकारस्य षत्वे वर्णसम्मेलने **रामष्षष्ठः** इति।

रामष्टीकते - रामस्+टीके इत्यत्र '**ष्टुना ष्टुः**' इति सूत्रेण टकारयोगे सकारस्य षत्वे **रामष्टीकते** इति।

पेष्टा - पेष्+ता इत्यत्र षकारयोगे '**ष्टुना ष्टुः**' इति सूत्रेण तकारस्य ष्टुत्वे टकारे कृते वर्णसम्मेलने **पेष्टा** इति।

तट्टीका - तद्+टीका इत्यत्र **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण दकारस्य ष्टुत्वे डकारे कृत तड् टीका इति जाते '**खरि च**' इति सूत्रेण डकारस्य चर्त्वे टकारे कृते वर्णसम्मेलने तट्टीका इति रूपं भवति।

चक्रिण्ढौकसे- चक्रिन्+ढौकसे इत्यत्र 'ष्टुना ष्टुः' इति सूत्रेण टवर्गयोगे नकारस्य ष्टुत्वे णकारदेशे वर्णसम्मेलने चक्रिण्ढौकसे इति रूपं भवति।

न पदान्ताट्टोरनाम् ८.४.४२ अनाम् इति लुप्तषष्ठीकं पदम्।

पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात्। षट् सन्तः। षट् ते।

पदान्तात् किम् ईट्टे। टोः किम् सर्पिष्टमम्।

अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् (वा. ५०१६) षण्णाम्। षण्णवतिः। षण्णगर्यः।

संस्कृतव्याख्या- पदन्तात् टोः अनाम् इति सूत्रस्य पदविभागः। अनाम् इति लुप्तषष्ठीकं पदं तोः इत्यस्य विशेषणं वर्तते। न नाम् इति अनाम् तस्य इति, एतेन नामवयवभिन्नस्य इत्यर्थः। सूत्रे पदान्तात् इति पञ्चम्यन्तं पदं तेन

अव्यवहितोत्तरस्य इत्यर्थः, टो इति पञ्चम्यन्तम्। अत्र '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण स्तोः इत्यस्य 'ष्टुना ष्टुः' इति सूत्रेण ष्टु इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति।

इत्थं पदान्तात् टवर्गात् अव्यवहितोत्तरनाम्नः नकारं परिवर्ज्य (नामभिन्नस्य) तवर्गस्य सकारस्य च ष्टुत्वं न भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा षट् सन्तः, षट् ते इत्यादे प्रथमाबहुवचने रूपस्य षट् इत्यस्य टकारस्य पदान्तत्वात् ततः परस्य तकारस्य **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण प्राप्तस्य ष्टुत्वस्य निषेधो भवति।

सूत्रे पदान्तात् इति कथनेन ईड् स्तुतौ इत्यस्माद्धातोः आत्मनेपद प्रथमपुरुषैकवचने त प्रत्यये, शपि तस्य लुकि, टेरेत्वे **ईट् ते** इत्यवस्थायां ष्टुत्वन्न भवति टकारस्य अपदान्तत्वात्। एवमेव टवर्गात् परस्य इति कथनेन सर्पिष्+तमम् इत्यत्र न ष्टुत्वनिषेधः षकारात् परत्वात् इति।

षट् सन्तः– षट् सन्तः इत्यत्र '**ष्टुना ष्टुः**' इति सूत्रेण टकारयोगे सकारस्य ष्टुत्वे षकारे प्राप्ते '**न पदान्ताट्टोरनाम्**' इति सूत्रेण निषेधे **षट् सन्त** इति।

षट् ते – षट् ते इत्यत्र '**ष्टुना ष्टुः**' इति सूत्रेण टकारात् परस्य तकारस्य ष्टुत्वे टकारे प्राप्ते '**न पदान्ताट्टोरनाम्**' इति सूत्रेण ष्टुत्वनिषेधे **षट् ते** इति रूपं भवति।

अनाम्नवति– । वार्तिकमिदम्। पदान्तात् टवर्गात् परस्य न केवलं नाम परिवर्ज्य एव ष्टुत्व निषेधः अर्थात् ष्टुत्वप्रतिषेधे नामातिरिक्तं, नवति, नगरी इत्यनयोः नकारं परिवर्ज्य एव ष्टुत्वनिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकार्थः। इत्थं न **पदन्तेतिसूत्र** प्रतिषेधपूरणार्थकमिदं वार्तिकम्। तद्यथा– **षण्णाम्। षण्णवतिः**, षण्णगर्यः इत्याक्षै ष्टुत्वं भवत्येव।

षण्णाम्– षड्+नाम् इत्यत्र '**न पदान्ताट्टोरनाम्**' इति सूत्रेण न ष्टुत्वस्य प्रतिषेधात् **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण टवर्गात् परस्य नस्य ष्टुत्वे षड् णाम् **प्रत्ययेभाषायां नित्यम्** इत्यनेन डकारस्य अनुनासिके णकारे षण्णाम् इति।

षण्णवति– षडधिकानवति इति विग्रहे षड् नवति इत्यत्र न **पदान्तेत्यादिसूत्रेण** ष्टुत्वनिषेधाभावात्, **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण ष्टुत्वे, डकारस्य अनुनासिके णकारे च कृते षण्णवति इति।

षण्णगर्यः षड्+नगर्यः इत्यत्रापि न पदान्तेत्यादिना ष्टुत्वनिषेधाभावात् **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण ष्टुत्वे, डकारस्य णकारे च कृते षण्णगर्यः इति।

तोः षि ८.४.४३ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। सन्षष्ठः।

झलां जशोऽन्ते (सू. ८४) वागीशः। चिद्रूपम्।

संस्कृतव्याख्या– इदमपि सूत्रं ष्टुत्वनिषेधकम्। सूत्रे पदद्वयम्। तोः इति षष्ठ्यन्तं तेन स्थाने इत्यर्थो लभ्यते, षि इति सप्तम्यन्तं तेन षकारे परे इत्यर्थः। अत्र न, ष्टु इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। इत्थं षकारे परे तवर्गस्य स्थाने ष्टुत्वं न भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा– सन्+षष्ठ इत्यत्र षकारस्य योगे तवर्गस्य स्थाने **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण प्राप्त ष्टुत्वं न भवति अनेन निषेधात्।

झलां जशोऽन्ते इति सूत्रम् अच्सन्धौ पठितं तथापि तस्य हल्सन्धिस्थसूत्रत्वात् प्रसङ्गात् अत्र स्मारितम्– **वागीशः वाक् ईशः चिद्रूपम्** इत्यादिः।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८.४.४५ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः, एतद् मुरारिः। स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते। चतुर्मुखः।

प्रत्यये भाषायां नित्यम् (वा. ५०१७) तन्मात्रम्। चिन्मयम्। कथं तर्हि मदोदग्राः ककुदमन्तः इति? यवादि (ग. २५०) गणे दकारनिपातनात्।

संस्कृतव्याख्या- यरः अनुनासिके अनुनासिकः वा इति सूत्रस्य पदविभागः। यरः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् यरः स्थाने इत्यर्थः, अनुनासिके इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् अनुनासिके वर्णे परे इत्यर्थः, अनुनासिकः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम् तेन, अनुनासिको भवति इत्यर्थः, वा इत्यनेन विकल्पेनेति तात्पर्यम्। अत्र न **पदान्तात् टोरनाम्** इति सूत्रात् पदान्तात् इत्यनुवर्तते तस्य च षष्ठ्यन्ततया विभक्तिविपरिणामः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् अनुनासिके वर्णे परे यरः स्थाने विकल्पेन अनुनासिको भवतीति। तद्यथा- एतद् मुरारिः इत्यत्र दस्य अनुनासिको नकारो भवति दन्तस्थानस्पृष्टप्रयत्नसाम्यात्। विकल्पपक्षे एतद् मुरारि इति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् चतुर् मुखः इत्यत्र पदान्तरेफेऽत्र चतुर् इत्यस्य रेफः तस्मात् परे अनुनासिको वर्णः मकारः, अत्रापि रेफस्य स्थानेऽनुनासिकः स्यादिति। अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले- **स्थानप्रयानाभ्यामन्तरतमे इत्यादिः।** अस्यायम्भावो यत्, एतन्मुरारि इत्यादौ स्थानतः प्रयत्नतश्च अन्तरतमे चरितार्थोऽयम् अनुनासिकविधिः केवलं स्थानसाम्यात् चतुर् मुख इत्यादौ रेफे न प्रवर्तते। 'यूनि लब्धे तु युवतिर्जरठे रमते कथम्' इति न्यायात्। अतः चतुर्मुखः इत्यादौ नानुनासिको भवतीति।

प्रत्यये...। वार्तिकमेतत्। भाषापदेनात्र लौकिकप्रयोग इति। **यरोऽनुनासिके** इत्यादि-सूत्रेण वैकल्पिकम् अनुनासिकादेशम्, अनुनासिकादिप्रत्यये परे नित्यत्वेन विधातुम् इदं वार्तिकम् उपस्थापितम्। एतेन अनुनासिको वर्णः यस्य प्रत्ययस्य आदौ, तादृशे अनुनासिके प्रत्यये परे यरः स्थाने नित्यम् अनुनासिको भवतीति वार्तिकार्थः। तद्यथा- तद् मात्रम् इत्यत्र मात्रचः प्रत्ययत्वात् दकारस्य नित्येऽनुनासिके नकारे कृते तन्मात्रम् इत्येव, एवमेव चिन्मयम् अपि।

अत्रेदमाशङ्कते यदि यादिप्रत्यये नित्यम् अनुनासिकस्तदा '**मदोदग्राः ककुद्मन्तः**' इति **कालिदासप्रयोगे** कथन्न दकारस्यानुनासिकः, तदुच्यते मूले- यवादिगणे ककुद्मच्छब्दे दकारस्य निर्देशात् न तस्यानुनासिकः। यदि तत्र दकारस्य नकार एव इष्टः स्यात् तर्हि लाघवात् नकार एव निर्देशः कर्त्तव्य आसीत्। तस्मातत्र दकारनिपातनात् नानुनासिक इति।

एतद् मुरारिः, एतन्मुरारिः..... एतद्-मुरारि इत्यत्र **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** इति सूत्रेण विकल्पेन दकारस्य स्थानप्रयत्नसाम्यात् अनुनासिके नकारे कृते **एतन्मुरारि,** विकल्पपक्षे **एतद् मुरारि** इति रूपं भवति।

तन्मात्रम्- तद् मात्रम् इत्यत्र **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा** इति सूत्रेण विकल्पेन अनुनासिके प्राप्ते तं प्रबाध्य **प्रत्यये भाषायां नित्यम्** इति वार्तिकेन नित्ये अनुनासिके **तन्मात्रम्** इति।

चिन्मयम्- चिद्+मयम् इत्यत्र मयट्प्रत्ययत्वात् **यरोऽनुनासिकेत्यादिसूत्रेण** विकल्पेन प्राप्तम् अनुनासिकादेशं प्रबाध्य **प्रत्यये भाषायां नित्यम्** इति वार्तिकेन नित्येऽनुनासिके **चिन्मयम्** इति रूपं भवति।

तोर्लि: ८.४.६० तवर्गस्य लकारे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। विद्वाँल्लिखति। नकारस्यानुनासिको लकारः।

संस्कृतव्याख्या- तोः लि इति सूत्रस्य पदच्छेदः, तोः इति षष्ठ्यन्तं पदं तेन तवर्गस्य स्थान इत्यर्थः, लि इति सप्तम्यन्तं पदम् एतेन लकारे परे इत्यर्थः। अत्र **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** इति सूत्रात् 'परसवर्णः' इति प्रथमान्तविधेयपदस्यानुवृत्तिर्भवति। इत्थम् लकारे परे तवर्गस्य स्थाने परसवर्णो भवतीति सूत्रार्थः। अत्र परिनिमित्तभूतसवर्णः लकार एव भवति सावर्ण्यात्। तद्यथा **तस्य लयः** इत्यर्थे तद्+लय इत्यवस्थायां दकारस्य स्थाने परसवर्णे लकारे कृते तल्लय इति। विद्वान्+लिखति इत्यत्र नकार अनुनासिकः तस्य स्थाने परसवर्णो लकार आन्तर्यात् अनुनासिक एव। **विद्वाँल्लिखति** इति रूपम्।

तल्लयः- तद्+लयः इत्यत्र **तोर्लि:** इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने परसवर्णे लकारे वर्णसम्मेलने **तल्लयः** इति रूपं भवति।

विद्वाँल्लिखति– विद्वान् लिखति इत्यत्र **तोर्लि:** इति सूत्रेण परसवर्णे स्थानसाम्यात् अनुनासिकस्य लकारस्य स्थाने अनुनासिक एव लकारे कृते वर्णसम्मेलने विद्वाँल्लिखति इति।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८.४.६१ उदः परयोः स्थानस्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। आदेः परस्य (सू. ४४) उत्थानम्। उत्तम्भनम्। अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झरि (सू. ७१) इति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम्। न तु खरि च (सू. १२१) इति चर्त्वम्। चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात्।

संस्कृतव्याख्या– विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयं वर्तते। उद: इति पञ्चम्यन्तं पदं तस्मात् **तस्मादित्युत्तरस्य** इति परिभाषासूत्रेण उद: परयो: इत्यर्थो लभ्यते। स्थास्तम्भो: इति षष्ठ्यन्तं पदं तेन स्थास्तम्भो: स्थाने इत्यर्थ:, षष्ठ्यन्तत्वात् अयमादेश: **'अलोऽन्त्यस्य'** इति परिभाषासूत्रेण अन्त्यस्य स्थाने **न भवति, अपितु** आदे परस्य इति परिभाषासूत्रेण स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव भवति। अत्र **अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण:** इति सूत्रात् सवर्णग्रहणं निष्कृष्य सम्बध्यते। इत्थम्– उद: परस्य स्था स्तम्भ इत्यनयो: सकारस्य स्थाने पूर्वसवर्णो भवतीति सूत्रार्थ: सम्पद्यते।

अत्र पूर्वसवर्ण: अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने तादृश एव वर्ण: थकारो भवति। तस्य **झरो झरि सवर्णे** इति सूत्रेण विकल्पेन लोपो भवति। यदा लोपाभावस्तदा थकारस्यैव श्रवणं न तु तत्र **खरि च** इति सूत्रेण चर्त्वं भवति, चर्त्वं प्रति थकारस्य असिद्धत्वात्। अत: विकल्पपक्षे उत्थ्थानम् इत्येव रूपं बोध्यम्। एवमेव उत्तम्भनम् **झरोझरि** इत्यनेन लोपाभावे **उत्थ्तम्भनम्** इति।

उत्थानम्– उद्+स्थानम् इत्यत्र **आदे: परस्य** इति परिभाषासहकारेण **'उद:स्थास्तम्भो: पूर्वस्य'** इति सूत्रेण स्थानम् इत्यस्य सकारस्य स्थाने तादृश एव अघोषमहाप्राणप्रयत्नवत: परसवर्णे थकारे कृते उद् थ् थानम्। इति जाते **'झरो झरि सवर्णे'** इति सूत्रेण विकल्पेन पूर्वथकारस्य लोपे, **खरि च** इति सूत्रेण दकारस्य चर्त्वे तकारे कृते वर्णसम्मेलने उत्थानम् इति लोपाभावपक्षे उत्थ्थाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

उत्तम्भनम्– उद्+स्तम्भनम् इत्यत्र **आदे: परस्य** इति सूत्र सहकारेण **उद: स्थास्तम्भो: पूर्वस्य** इति सूत्रेण स्तम्भ इत्यस्य सकारस्य स्थाने पूर्वसवर्णे थकारे कृते 'उद् थ् तम्भनम्' इति जाते **'झरो झरि सवर्णे'** इति सूत्रेण विकल्पेन पूर्व थकारस्य लोपे, खरि च इति सूत्रेण दकारस्य चर्त्वे तकारे वर्णसम्मेलने उत्तम्भम् इति, विकल्पपक्षे उत्थ्तम्भनम् इति भवति।

भाष्यकारमते उत्तम्भनम् इत्येवरूपमिष्टम्।

झयो होऽन्यतरस्याम् ८.४.६२ झय: परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्।

घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ: एवादेश:। वाग्घरि, वाग्हरि:।

संस्कृतव्याख्या– झय: ह: अन्यतरस्याम् इति सूत्रस्य पदविभाग:। झय: इत्यत्र पञ्चमी तस्मात् 'परस्य' इत्यध्याह्रियते, ह: इति षष्ठी, तेन हस्य स्थाने इत्यर्थ:। अन्यतरस्याम् इति सप्तम्यन्तं विकल्पवाचकं पदम्। अत्र **उद: स्थास्तम्भो:** इत्यत: पूर्वस्य, **अनुस्वारस्य ययि** इत्यादिसूत्रात् सवर्ण: इत्यनुवर्तते। इत्थं झय् प्रत्याहारात्परस्य हकारस्य स्थाने विकल्पेन पूर्वसवर्णो भवतीति सूत्रार्थो भवति।

यथा– वाग्घरि इति। चकारान्तवाच्शब्दान्ते पदान्ते चकारस्य कुत्वे जश्त्वे गकारे कृते वाग् हरि: इत्यवस्थायाम् झय् प्रत्याहारे गकारस्य पाठात् तत: परस्य हकारस्य पूर्वसवर्ण:। अयं पूर्वसवर्ण: कवर्गाणां हकारेण सह आभ्यन्तरप्रयत्नस्य साम्यत्वाभावात् बाह्यप्रयत्नत आन्तर्यमादाय स्थानीभूतस्य हकारस्य घोषनादसंवादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् तादृश एव कवर्गस्य घकारो वर्णो भवति तेन **वाग्घरि** इति विकल्पक्षे वाग्हरि: इति रूपं भवति।

वाग्घरि- वाग् हरिः इत्यत्र **झयो होऽन्यतरस्याम्** इति सूत्रेण हकारस्य स्थाने बाह्यप्रयत्नसाम्यात् घोषनादसंवारमाहप्राणप्रयत्नवतः हकारस्य स्थाने तादृश एव कवर्गस्य चतुर्थे वर्णे घकारे कृते वर्णसम्मेलने वाग्घरि इति, विकल्पपक्षे वग्हरिः इति रूपं भवति।

शश्छोऽटि ८.४.६३ पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि।

दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते।

संस्कृतव्याख्या- शः छः अटि इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अत्र **झयो होऽन्यतरस्याम्** इति सूत्रात् पञ्चम्यन्तस्य झयः इत्यस्य, अन्यतरस्याम् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन झयप्रत्याहारात् परस्य शकारस्य स्थाने छ इत्यादेशो भवति अट् प्रत्याहारस्थे वर्णे परे विकल्पेनेति सूत्रस्यार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा तद्+शिव इत्यत्र शकारस्य छकारे कृते तद् छिव इति जाते, **स्तोः श्चुना श्चुः** इति सूत्रेण दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते तज् छिव इति जाते-

खरि च ८.४.५५ खरि परे झलां चरः स्युः। इति जकारस्य चकारः।

तच्छिवः, तच्शिवः। छत्वममीति वाच्यम् (वा. ५०२५) तच्छ्लोकेन, तच्श्लोकेन। अमि किम्- वाक् श्चोतति।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे पदद्वयम्। खरि इति सप्तम्यन्तं पदम्, च इत्यव्ययम्। खरि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् खरोऽव्यवहितपूर्वस्य इत्यर्थो लभ्यते। अत्र **झलां जश् झशि** इत्यतो झलाम् इति, **अभ्यासे चर्च** इत्यतः चर् इति चानुवर्तते। इत्थम् खरि परे झल्प्रत्याहारस्थानां वर्णानां स्थाने चर्त्वं (चर्प्रत्याहारास्थवर्णाः) स्यादिति सूत्रार्थः। तज् शिवः इति स्थिते **खरि च** इति चर्त्वे कृते तच्छिवः इति छत्वाभावे तच् शिवः इति।

छत्वममीति---। इदं वार्तिकम्। शश्छोऽटि इत्यस्मिन् सूत्रे 'अटि इत्यस्य स्थाने अमि' इति वक्तव्यमिति वार्तिकस्य तात्पर्यम्। अर्थात् झयः परस्य शकारस्य स्थाने छकारादेशो भवति अमि परे इति वक्तव्यम्, एतेन तद्+श्लोकेन इत्यादावपि छत्वे कते तच्छ्लोकेन इति।

सूत्रे अमि इति कथनेन **तच्छिव** तच्छ्लोकेन इत्यादौ श्चुत्वं भवति **वाक्** श्चोतति इत्यादौ न। अतः अमि इति वक्तव्यमिति। पक्षे शश्छोऽटि इत्यत्र पदान्तात् इत्यस्यानवृत्तौ विरप् शम् इत्यादौ छत्वं न भवतीति।

तच्छिवः, तच्शिवः- तद्+शिवः इत्यत्र **शश्छोऽटि** इति सूत्रेण विकल्पेन शकारस्य स्थाने छकारे तद् छिव इति जाते, '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण दकारस्य जश्त्वे जकारे कृते तज् छिव इत्यवस्थायां **खरि च** इति सूत्रेण जकारस्य चर्त्वे वर्णसम्मेलने तच्छिव इति, विकल्पपक्षे छत्वाभावे तच्शिव इति रूपं सिद्ध्यतीति।

तच्छ्लोकेन - तद्+श्लोकेन इत्यत्र '**छत्वममीति वाच्यम्**' इति वार्तिकसहकारेण '**शश्छोऽटि**' इति सूत्रेण शकारस्य स्थाने विकल्पेन छकारे, दकारस्य श्चुत्वे जकारे तज् शिव इत्यवस्थायां **खरि च** इति सूत्रेण चर्त्वे तच्छ्लोकेन इति विकल्पपक्षे तच्छश्लोकेन इति रूपं भवतीति।

मोऽनुस्वारः ८.३.२३ मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य। हरिं वन्दे। पदस्य किम्? गम्यते।

संस्कृतव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। मः अुस्वार इति सूत्रस्य पदच्छेदः। मः इति षष्ठ्यन्तं, सूत्रेऽधिकृतस्य पदस्य विशेषणम्, विशेषणत्वात् तदन्तविधिना मान्तस्य पदस्य स्थाने इत्यर्थः। मः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्, तेन मः स्यात् इत्यर्थः, अत्र '**हलि सर्वेषाम्**' इति सूत्रात् 'हलि' इत्यनुवर्तते, तस्य च सप्तम्यन्तत्वात् हलि परे इत्यर्थः। **अलोऽन्त्य परिभाषया** अन्त्यस्य इत्यर्थः। इत्थं मान्तस्य पदस्य योऽन्त्याल् मकारः तस्य स्थाने अनुस्वारो भवति हलि

परे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा हरिम् वन्दे, इत्यत्र द्वितीयैकवचने निष्पन्नस्य हरिम् इत्यस्य मकारस्य पदान्तत्वात् हलि वकारे परे अुस्वारादेशे हरिं वन्दे इति।

सूत्रे पदान्त इति कथनेन गम् धातोः भावकर्मणि यक्प्रत्यये आत्मनेपदे गम्यते इत्यादौ मकारस्यानुस्वारो न भवति अपदान्तत्वात्। तस्मात् पदान्तग्रहणमावश्यकम्।

हरिं वन्दे – हरिम् वन्दे इत्यत्र **मोऽनुस्वार** इति सूत्रेण मकारस्य स्थोऽनुस्वारे कृते **हरिं वन्दे** इति रूपं भवतीति।

नश्चापदान्तस्य झलि ८.३.३४ नस्य मस्य च अपदान्तस्य झल्युस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किम्- नम्यते।

संस्कृतव्याख्या- नः च अपदान्तस्य झलि इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र **मोऽनुस्वारः** इत्यतः मः इत्यनुवर्तते। मः नः इत्यनयोः षष्ठ्यन्तत्वात् मकारस्य नकारस्य स्थाने इत्यर्थः। अपदान्तस्य, पदस्य अन्तः पदान्तः, न पदान्तः अपदान्तः तस्य अपदान्तस्य इति अपदान्तस्य इत्यस्य मः नः इत्युभाभ्यामन्वयः। एतेन अपदान्तस्य मस्य नस्य स्थाने इत्यर्थः। झलि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् झलि परे इत्यर्थः। एतेन पदन्तभिन्नस्य मकारस्य नकारस्य च स्थानेऽनुस्वारो भवति झलि परे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा- यशान् सि इत्यत्र अपदान्तत्वात् नस्यानुस्वारे यशांसि इति। एवमेव आक्रम् स्यते इत्यत्र मकारस्य अनुस्वारे आक्रस्यत इति। सूत्रे झलि इति कथनेन **नम्यते** इत्यत्र अपदान्तत्वेऽपि मकारस्यानुस्वारो न भवति यकारस्य झल्त्वाभावात्।

यशांसि- यशान् सि इत्यवस्थायां नकारस्य अपदान्तत्वात् **नश्चापदान्तस्य झलि** इति सूत्रेण अनुस्वारे यशांसि इति रूपं भवति।

आक्रंस्यते- आक्रम्+स्यते इत्यत्र मकारस्य अपदान्तत्वात् '**नश्चापदान्तस्य झलि**' इति सूत्रेण अनुस्वरे वर्णसम्मेलने आक्रंस्यते इति रूपं भवति।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८.४.५८ स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चित। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। कुर्वन्ति इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदत्रयम्। अस्मि सूत्रेऽन्यत् पदं नानुवर्तते। तस्मात् अर्थः स्पष्ट एव। तथाहि अनुस्वारस्य षष्ठ्यन्तत्वात् अनुस्वारस्य स्थाने, ययि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् ययि प्रत्याहारे परे, परसवर्णः इत्यस्य प्रथमान्तविधेयत्वात् परसवर्णः स्यादित्यर्थः। इत्थम् अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णो भवति ययि प्रत्याहारे परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- अङ्कितः, इत्यत्र **अन्क पदेलक्षणे** च इत्यस्माद्धातोः **नश्चापदन्तस्य झलि** इति सूत्रेण नस्यानुस्वारे अंक इत्यवस्थायां ककारस्य ययि परत्वात् परसवर्णे ङकारे कृते अङ्कित इति। एवमेव **अन्च्** धातोः क्त प्रत्यये **अञ्चित** इति। **कुठि धातो** इदित्वान्नुमागमेऽबन्धलापे कुन्ठ् इति जाते क्त प्रत्यये इडागमे नस्यानुस्वारे परसवर्णे च कुण्ठित इति। शम् इत्यस्मात् क्त प्रत्यये, उपधादीर्घे शाम् त इत्यवस्थायां मकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च शान्त इति। गुम्फित इत्यत्र **गुन्फ** ग्रन्थे इत्यस्मात् क्त प्रत्यये नस्यानुस्वारे परसवर्णे **गुम्फित** इति। **कुर्वन्ति** इत्यत्र रेफोत्तरवर्तिन नकारस्य '**अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि**' इति सूत्रेण णत्वे प्राप्ते **नश्चापदान्तस्य झलि** इत्यनेन च अनुस्वारे प्राप्ते परत्वात् णत्वं प्राप्नोति परं णत्वस्य परत्रिपादीस्थत्वात् असिद्धत्वे **नश्चापदान्तस्य झलि** इति सूत्रेण अनुस्वारे परपरसवर्णे च कुर्वन्ति इति।

अङ्कितः- अन्क् धातोः क्त प्रत्यये अन् क् इत इत्यवस्थायाम् इडागमे **नश्चापदान्तस्य झलि** इति सूत्रेण नस्य अनुस्वारे, **अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण,** इति सूत्रेण परसवर्णे **अङ्कित** इति।

एवमेव **अञ्चित, कुण्ठितः, शान्तः, गुम्फितः, कुर्वन्ति** इत्याद्युदाहरणान्यपि बोध्यानि।

वा पदान्तस्य ८.४.५९ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णो वा स्यात्।

त्वङ्करोषि, त्वं करोषि। सय्यँन्ता, संयन्ता, सँव्वत्सरः, संवत्सरः। यँल्लोकम्, यं लोकम्। अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुासिका यवलाः।

संस्कृतव्याख्या– सूत्रे वा इत्यव्ययम्, पदान्तस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण; इति सूत्रमनुवर्तते। इत्थम् पदान्तस्य अनुस्वारस्य स्थाने विकल्पे परसवर्णो भवति ययि परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। **तद्यथा त्वम् करोषि** इत्यत्र मकारस्य पदान्तत्वात् **मोऽनुस्वार** इति सूत्रेण अनुस्वारे अनेन सूत्रेण विकल्पेन परसवर्णे त्वङ्करोषि इति विकल्पपक्षे त्वंकरोषि इति रूपं भवति।

सम् यन्ता इत्यत्र मकारस्य अनुस्वारे **संयन्ता** इत्यवस्थायां परनिमित्तभूतो यकारसवर्णः अनुनासिक यकारो भवति सँय्यन्ता, विकल्पपक्षे संयन्ता इति। एवमेव **सँव्वत्सरः, संवत्सर** इति, यँल्लोकम् यं **लोकम्** इत्यादीनि रूपाणि भवति।

त्वङ्करोषि, त्वं करोषि– त्वम् करोषि इत्यत्र **मोऽनुस्वारः** इति सूत्रेण मकारस्य स्थाने अनुस्वारे **वा पदान्तस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन परसवर्णे **त्वङ्करोषि** विकल्पपक्षे त्वं करोषि इति।

सय्यँन्ता, संयन्ता– सम्+यन्ता इत्यत्र **मोऽनुस्वरः** इति सूत्रेण मकारस्य अनुस्वारे संयन्ता इति जाते **वा पदान्तस्य** इति सूत्रेण विकल्पेन परसवर्णे यकारे परे अुनासिकये कारे कृते सय्यँन्ता इति, विकल्पपक्षे संयन्ता इति।

एवमेव **सँव्वत्सरः यल्ँलोकम्,** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

मो राजि समः क्वौ ८.३.२५ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्।

संस्कृतव्याख्या– मः राजि सम क्वौ इति सूत्रस्य पदच्छेद। समः इत्यवयवषष्ठी तेन समः मकारस्य स्थाने इत्यर्थः। मः इति प्रथमान्तं तेन म आदेश इत्यर्थः। क्विप् इति प्रत्ययस्य तदन्तग्रहणेन क्विबन्त इत्यर्थः, तस्य सप्तम्यन्तत्वात् क्विबन्ते प्रत्यये परे इत्यर्थः। **राजि क्वौ** इत्यनयोरन्वयात् क्विबन्तराज्धातौ परे इत्यर्थः। इत्थम्– क्विबन्ते राज्धातौ परे समः मस्य स्थाने मकार एवादेशः इति सूत्रार्थः। यथा– सम्+राट् इत्यत्र राट् इत्यस्य क्विबन्तराज्धातुत्वात्, **मोऽनुस्वारस्य** इति सूत्रेण मकारस्य अनुस्वारे प्राप्तेऽनेन सूत्रेण तं प्रबाध्य मकारादेशे सम्राड्, सम्राट् इति सिद्धयति।

सम्राट्– सम्+राट् इत्यत्र क्विबन्तराज्धातौ परे सम् इत्यस्य मकारस्य **मोऽनुस्वारः** इति सूत्रेण अनुस्वारे प्राप्ते तं प्रबाध्य **'मो राजि समः क्वौ'** इति सूत्रेण मकारस्य मकारादेश एव कृते वर्णसम्मेलने **सम्राट्** इति रूपं सिद्धयति।

हे मपरे वा ८.३.२६ मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा। ह्मल, ह्मल चलने किम् ह्मलयति, किं ह्मलयति। यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् (वा. ४९०२)

संस्कृतव्याख्या– सूत्रेऽस्मिन् हे इति सप्तम्यन्तं पदम्, मपरे इति तु म परो यस्मात् तस्मिन् इत्यर्थे सप्तम्यन्तं पदम्, वा इति विकल्पबोधकम्। अत्र मोऽनुस्वारः इत्यतः मः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, **मो राजि समः क्वौ** इति सूत्राच्च मः इति प्रथमान्तं पदमपि अनुवर्तते। इत्थम् मपरो यस्मात् तादृशे हकारे परे, मपरके हकारे परे सति मकारस्य स्थाने विकल्पेन म एव भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

तद्यथा– किम् ह्मलयति इत्यत्र मोऽनुस्वरः इति सूत्रेण नित्येऽनुस्वारे प्राप्ते अनेन विकल्पेन मकारादेशे किम् ह्मलयति, विकल्पपक्षे च किं ह्मलयति इति।

यवलपरे यवला वा---। वार्तिकमिदम्- हे मपरे वा इति सूत्रपूरकं मिदम्। यवला: परा: यस्मात् तादृशे हकारे परे मकारस्य स्थाने विकल्पेन यवला भवन्तीति वार्तिकार्थ:। अर्थात् यकारपरके हकारे वकारपरके हकारे लकारपरके हकारे परे सति मकारस्य स्थाने विकल्पेन य व ल इत्यादेशो भवतीति तात्पर्यम्।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १.३.१० समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। कियँ ह्य, किं ह्यः। किवँ ह्वलयति, किंह्वलयति। किलँ ह्लादयति, किं ह्लादयति।

संस्कृतव्याख्या- यथासंख्यम्, अनुदेश: समानाम् इति सूत्रस्य पदच्छेद:। संख्यामनतिक्रम्य यथासंख्यम्, संख्यानुसारम् इत्यर्थ:, अनुद्दिश्यते इति अनुदेश पश्चादुच्चार्यते विधानम् इति तात्पर्यम्। समानाम् इत्यत्र सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। साम्यं च इह संख्यातो विधानम्। इत्थम् यत्र समानसम्बन्धीविधि:= सङ्ख्याक्रमानुसारं भवति। अर्थात् स्थान्यादेशयो:, उद्येश्यविधेययो: समानसङ्ख्या भवति तत्र यथाक्रमम् एव विधिर्भवतीति। तद्यथा यथा **एचोऽयवायाव** इत्यादौ प्रथमस्य स्थानिन: प्रथम: आदेश:, द्वितीयस्य द्वितीय: तथैव यपरके हकारे परे मकारस्य यकार:, वपरके हकारे मकारस्य वकार:, लपरके हकारे परे मकारस्य लकार: आदेश: स्यादिति।

कियँ ह्य, किं ह्य:। किवॅं ह्वलयति, किं ह्वलयति। किलँ ह्लादयति, किं ह्लादयति इति।

किं ह्मलयति, किम् ह्मलयति- किम्+ह्मलयति इत्यत्र **'हे मपरे वा'** इति सूत्रेण विकल्पेन मकारस्य स्थाने मकारादेशे **किम् ह्मलयति,** विकल्पपक्षे **मोऽनुस्वारः** इति सूत्रेण मकारस्यानुस्वारे **किं ह्मलयति** इति रूपं भवति।

कियँ ह्य:, किं ह्य:- किम् ह्य: इत्यवस्थायां **हे मपरे वा** इति वार्तिकेन यपरकेहकारे सति मकारस्य स्थने विकल्पेन अनुनासिके यँकारे कृते **कियॅं ह्य:,** विकल्पपक्षे **मोऽनुस्वार** इति सूत्रेण मस्यनुस्वारे **किं ह्य** इति रूपं भवति।

एवमेव **किवँ ह्वलयति, किलॅं ह्लादयति** इत्यादीनि रूपाणि बोध्यम्।

नपरे नः ८.३.२७ नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा। किन् ह्नुते, किं ह्नुते।

संस्कृतव्याख्या- अत्र सूत्रे हे परे वा इत्यत: वा इत्यनुवर्तते, **मोऽनुस्वारः** इति सूत्राच्च म: इत्यनुवर्तते। एतेन मपरके हकारे सति मकारस्य स्थाने विकल्पेन नकारादेश: स्यादिति सूत्रार्थ: सम्पद्यते। तद्यथा- किम् ह्नुते, किं ह्नुते।

किन् ह्नुते, किं ह्नुते- किम् ह्नुते इत्यत्र **'नपरे न:'** इति सूत्रेण नपरे हकारे परे मकारस्य स्थाने विकल्पेन नकारादेशे किन् ह्नुते, विकल्पपक्षे किं ह्नुते इति रूपं सिद्धयति।

ङणोः कुक्टुक् शरि ८.३.२८ ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः। कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्झश्त्वं न। चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् (वा. ५०२३) पौष्करसादिराचार्यः। प्राङ्ख् षष्ठः, प्राङ्क्षष्ठः, प्राङ् षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः, सुगण्ट् षष्ठः, सुगण् षष्ठः।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। ङ्च् ण चेति ङणौ तयो: ङणो: इति षष्ठ्यन्तं पदम्, कुक् च टुक् चेति तयो: समहारद्वन्द्वघटितं प्रथमान्तं पदं कुक्टुक् इति। शरि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **हे मपरे** वा इत्यतो वा इत्यनुवर्तते। कुक् टुक् इत्यनयो: कित्वात् **आद्यन्तौ टकितौ** इति सूत्रेण स्थानिनोऽन्तावयव:। **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** इति सूत्रेण ङकारस्य कुकागम:, णकारस्य टुकागमश्चेत्यन्वय:। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत्-शर् प्रत्याहारे परे ङकारस्य णकारस्य च यथाक्रमं कुक् टुक् इत्यागमौ स्त: इति। तद्यथा- प्राङ् षष्ठ:, सुगण् षष्ठ:- इत्यत्र ङकाणकारयो: कुक्टुकागमे प्राङ्क् षष्ठ:, सुगण् ट् षष्ठ: इत्यवस्थायां ककारटकारयो: पूर्वावयवत्वेन पदान्तत्वं स्वीकृत्य झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण जश्त्वमाशङ्क्य मूले कथयति- **कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं नेति**। अर्थात् **झलां जशोऽन्ते** (८.२.३९) इति सूत्र दृष्ट्या अस्य सूत्रस्य असिद्धत्वाज्जश्त्वं न भवतीति।

(चयो पौष्क-----)- इदं वार्तिकम्। पौष्करसादिराचार्यः, तस्य मत इत्यर्थः। शरप्रत्याहारे परे चय् प्रत्याहारस्य वर्णस्य स्थाने तस्यैव वर्गस्य द्वितीयो वर्णो भवति इति वार्तिकार्थः। तथा च विकल्पेनेदं भवतीति फलितार्थः। तथाहि- प्राङ्क् षष्ठः इत्यवस्थायां द्वितीयवर्णे कृते प्राङ् ख् षष्ठ इति, कुकागमाभावे च प्राङ् षष्ठ इति।

एवमेव सुगण् षष्ठः इत्यत्र विकल्पेन टुकागमे सुगण् ट् षष्ठः, **चयोद्वितीयादिना** द्वितीये वर्णे कृते **सुगणठ्** षष्ठ, विकल्पपक्षे **सुगण्** षष्ठ इति रूपं भवतीति।

अत्रेदमाशाङ्कते यत् प्राङ् ख् षष्ठ इत्यत्र **खरि च** इत्यनेन चर्त्वे पुनः ककारादेशः स्यादिति। तत्रेदं बोध्यं यत् खकारारम्भविधिसामर्थ्यात् चर्त्वन्न भवतीति। अर्थात् एतत् वार्तिकारम्भ तत्पर्यात् इति भावः।

डः सि धुट् ८.३.२९ डात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात्। षट्त् सन्तः, षट् सन्तः।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे पदत्रयम्। डः इति पञ्चम्यन्तं पदं तेन **तस्मादित्युतरस्येत्यादि** परिभाषया परस्येत्यर्थो लभ्यते। एतेन डात्परस्य सस्य इत्यर्थः। धुट् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम् तेन धुट् स्यादित्यर्थः। **हे मपरे** वा इत्यतो वा इत्यनुवर्तते। इत्थं डकारात्परस्य सस्य विकल्पेन धुडागमो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- षड् सन्तः इत्यत्र धुडागमेऽनुबन्धलोपे षड् ध् सन्तः, लक्ष्यभेदात् डकारधकारयो चर्त्वात् **षट्त्सन्तः**, विकल्पपक्षे **षट् सन्त** इति।

षट् सन्तः, षट्त्सन्तः- षट् सन्त इत्यत्र डः सि धुट् इति सूत्रेण डात्परस्य सस्य धुडागमेऽनुबन्धलोपे षड् ध् सन्तः इति जाते **खरि च** इति सूत्रेण धकारस्य डकारस्य च प्रथमद्वितीय क्रमेण चर्त्वे वर्णसम्मेलने **षट्त्सन्तः**, विकल्पपक्षे धुडागमाभावे चर्त्वे **षट् सन्त** इति रूपं भवति।

नश्च ८.३.३० नकारान्तात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात्। सन्त्सः, सत्सः।

संस्कृतव्याख्या- पूर्वसूत्रादत्र सि धुट् इति, वा इति चानुवर्तते। अत्र नः इति पञ्चमी तेन तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया नान्तात् परस्य इत्यर्थोलभ्यते तेन नकारात् परस्य सस्य विकल्पेन धुडागमः स्यादिति सूत्रार्थो भवति। तद्यथा सन् स इति स्थितौ नकारात्परस्य धुडागमेऽनुबन्धः सन् ध् सन्तः धस्य चर्त्वे **सन्त्सः** विकल्पपक्षे सन्सः इति रूपं भवतीति।

शि तुक ८.३.३१ पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात्। शश्छोऽटि (सू. १२०) इति छत्वविकल्पः। पक्षे झरो झरि (सू. ७१) इति चलोपः। सञ्छम्भुः, सञ्च्छम्भुः, सञ्च् शम्भुः, सञ् शम्भुः।

ञछौ अचछा ञचशा ञशावति चतुष्टयम्।

रूपाणामिह तुक् छत्वचलोपानां विकल्पनाद्।।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। शि इति सप्तम्यन्तं, तुक् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। पूर्वसूत्रात् नः इति पञ्चम्यन्तं पदमनुवर्तते तच्चात्र षष्ठ्यन्ततयाश्रीयते **पदस्य** अधिकारः तत्रावयवषष्ठीविधानात् पदान्तवयस्य इत्यर्थः। **हे मपरे** वा इति सूत्रात् वा इत्यनुवर्तते। **आद्यन्तौ टकितौ** इति सूत्रेण तुकागमः कित्वादन्ते भवति। इत्थम्- शकारे परे सति पदान्तावयवस्य नकारस्य विकल्पेन तुकागमो भवतीति सूत्रार्थः। **तद्यथा- सन् शम्भुः**, अत्र विकल्पेन तुकागमे सन् त शम्भु, शकारस्य विकल्पेन छत्वे सन् त् छम्भु, अत्र तकारस्य श्चुत्वे स न् च् छम्भु इत्यवस्थायां **झरो झरि सवर्णे** इति सूत्रेण विकल्पेन चकारलोपे, श्चुत्वे च सञ् छम्भुः। इत्थम्- तुगागमस्य छत्वस्य चलोपस्य वैकल्पिकत्वात् ञकारछकारघटितमेकं सञ्छम्भु इति, ञ च छ इति वर्णत्रयघटितं सञ्च्छम्भु इति, छत्वाभावे ञ्च्श्घटितं सञ्च्शम्भु इति ञकारशकारघटितं रूपं **सञ्शम्भु** इति चत्वारि रूपाणि भवन्ति।

सञ्छम्भुः, सञ्छम्भुः, सञ्चशम्भुः, सञ्शम्भुः- सन् शम्भु इत्यत्र **शि तुक्** इति सूत्रेण विकल्पेन तुकागमेऽनुबन्धलोपे सन् त् शम्भु इति जाते **'स्तोः श्चुना श्चुः'**, इति सूत्रेण तकारस्य पूर्वं श्चुत्वे च, ततः नकारस्य

ञकारे कृते **सञ्च्शम्भु** इति '**शश्छोऽटि**' इति सूत्रेण विकल्पेन शकारस्य छत्वे **सञ्च्छम्भु** इति, '**झरो झरि सवर्णे**' इति सूत्रेण विकल्पेन चकारस्य लोपे **सञ्छम्भु** इति, 'तुगागमाभावपक्षे' नकारस्य श्चुत्वे ञकारे कृते **सञ्शम्भु** इति रूप चतुष्टयं भवति।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ८.३.३२

ह्रस्वात् परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे ङम् इति प्रत्यहारः। ङमः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। पदस्यात्र अधिकारः तच्च ङम् इत्यस्य विशेषणत्वात् पञ्चम्यन्तया विपरिणम्यते। ह्रस्वात् इति पञ्चम्यन्तं तेन तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिना परस्य इत्यर्थे लाभे ह्रस्वात् परस्य इत्यर्थः। ङमुड् इति प्रथमान्तं विधेयं पदं तेन ङमुट् स्यात् इत्यर्थः। नित्यम् इति क्रियाविशेषणं पदम्। ङम इति ह्रस्वात् विशेषणसम्बन्धमनुभूय पदविशेषणत्वं भवति तस्मात् तदन्तपरम्। इत्थम् ह्रस्वात् परो यो ङम् तदन्तात् परस्य अचो नित्यं ङमुडागमो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अत्र ङमुट् इत्यत्र टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। संज्ञायां कृतं टित्वं संज्ञिभिः सह सम्बध्यते ततः ङुट्, णुट् नुट् इति त्रय आगमाः। यथासंख्यमन्वयः। एतेन ङकारात्परस्य अचो ङुट्, णकारात्परस्य अचो णुट्, नकारत्परस्याचो नुडागमः। तद्यथा- **प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युत** इति।

प्रत्यङ्ङात्मा- प्रत्यङ् आत्मा इत्यत्र ह्रस्वात् परस्य ङमन्तपदस्य प्रत्यङ् इत्यस्य '**ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्**' इति सूत्रेण ङमुडागमेऽनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने च **प्रत्यङ्ङात्मा** इति।

सुगण्णीशः--- सुगण् ईश इत्यत्र '**ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्**' नित्यम् इति सूत्रेण ईकारात् प्राग् णुडागमेऽनुबन्धलेपे वर्णसम्मेलने **सुगण्णीशः** इति रूपं भवति।

सन्नच्युतः- सन्+ अच्युतः इति स्थितेः '**ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्**' इति सूत्रेण अकारात् प्राग् नुडागमेऽनुबन्धलोपे वर्णसम्मेलने **सन्नच्युतः** इति रूपं भवति।

समः सुटि ८.३.५ समो रुः स्यात्सुटि। अलोऽन्त्यस्य (सू. ४२)

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयम्। समः इति षष्ठ्यन्तं सुटि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र '**मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि**' इत्यस्मात् स इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। **षष्ठीस्थाने योगा** इति सूत्रेण स्थाने इत्यस्योपस्थितिः सुटि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् **तस्मिन्नित्यादिसूत्रेण** 'अव्यवहितपूर्वस्य' इत्यर्थो लभ्यते। **अलोऽन्त्यस्य** परिभाषया अन्त्यस्य अल स्थाने इत्यर्थो लभ्यते। इत्थं समः मकारस्य स्थाने रुः इत्यादेशो भवति सुटि परे इति सूत्रार्थो भवति। **तद्यथा**- सम् स्कर्त्ता इत्यत्र सुटः सकारपरत्वात् मकारस्य स्थाने रु इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे सम् र् स्कर्त्ता इति स्थिते-

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८.३.२ अत्र रु प्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात्।

संस्कृतव्याख्या- अत्र अनुनासिकः पूर्वस्य तु वा इति सूत्रस्य पदच्छेदः। सूत्रे अत्र इति पदेन '**मतु वसौ रु सम्बुद्धौ**' इति रुत्वविध्यनन्तरमस्य सूत्रस्य पाठात् रु प्रकरणमिति गृह्यते। पूर्वत्वं तु रु इत्यपेक्षया। सूत्रेऽनुनासिकः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्, तु वा इत्यव्ययम्। इत्थम् अत्र रु प्रकरणे रोः पूर्ववर्णस्य विकल्पेन अनुनासिकादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। अस्मिन् सूत्रे तु ग्रहणं वा ग्रहणं च स्पष्टार्थम्। तथाहि- उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपक्षानुवादादेव विकल्पस्य सिद्धत्वात्। एवं परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु अनुनासिकः विकल्प इति वैषम्यस्य सिद्धत्वात् एव द्योतनार्थस्तु शब्दोऽपि स्पष्टार्थ एव। इत्थं सर् स्कर्त्ता इत्यत्र सकारादकारस्य अनुनासिके कृते सँर् स्कर्त्ता इति जाते-

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८.३.४ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागमः स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः (सू. ७६)

संस्कृतव्याख्या– अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम्। अनुनासिकात् इति ल्यप् लोपे पञ्चम्यन्तं पदम्, तेन अनुनासिकं विहाय इत्यर्थः। परः इति प्रथमान्तं पदं परत्वञ्च रोर्यः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया। अनुस्वार इति प्रथमान्तं विधेय पदम्, एतेन अनुस्वारः स्यादिति। अत्र सूत्रे 'पूर्वस्य' इत्युनवर्तते तस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामो भवति। पूर्वत्वञ्च रु प्रकृतेरेफापेक्षया। आगमत्वं परशब्दलभ्यम्। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत्– यत्रानुनासिको भवति तत्पक्षं विहाय, अर्थात् अनुनासिकाभावपक्षे रु इत्यस्मात् यः पूर्ववर्णः तस्मात् परे अनुस्वारागमो भवतीति। एतेन सर् स्कर्त्ता इत्यत्र सकारादकारस्य अनुनासिकाभावपक्षे अकारात्परे अनुस्वारागमे संर् स्कर्त्ता इति स्थिते– रेफस्य विधिं स्मारयति मूल– **खरवसानयोरिति** तेन रेफस्य विसर्गे कृते सः स्कर्त्ता इति जाते–

विसर्जनीयस्य सः ८.३.३४ खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्।

एतदपवादेन 'वा शरि (सू. १५१) इति पाक्षिके, विसर्गे प्राप्ते–

संपुंकानां सो वक्तव्यः (वा. ४८९२) सँस्स्कर्त्ता संस्स्कर्ता।

समो वा लोपमेके इति भाष्यम्। लोपस्यापि रु प्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम्। द्विसकारं तूक्तमेव। तत्र 'अनचि च' (सू. ४८) इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्। अनुनासिकवतां त्रयाणां 'शरः खयः' (वा. ५०१९) इति क द्वित्वे षट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम्।

संस्कृतव्याख्या– पदद्वयमत्र वर्तते। विसर्जनीयस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, स इति प्रथमान्तम्। विसर्जनीयस्य षष्ठ्यन्तत्वात् 'स्थाने' इति पदमनुवर्तते स इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र **खरवसानयोः** इत्यतः मण्डूकप्लुतिन्यायेन खरि इत्युनवर्तते। खरि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् तदव्यवहितस्य पूर्वस्य विसर्जनीयस्य स्थाने आदेशो भवति। इत्थम् खरि परे तदव्यवहितस्य पूर्वस्य विसर्जनीयस्य स्थाने सकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अत्र **विसर्जनीयस्य** सः इत्यनेनैव सिद्धे ''**संपुंकानाम्**'' इति पुनर्विधानं व्यर्थमित्याशङ्कायां कथयन्ति मूले– **एतदपवादेन 'वा शरि'** इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गस्य स्थाने नित्यं सकारं विधातु वार्तिकम् उपन्यस्तमिति।

सम्पुंकानां सो वक्तव्यः– इदं वार्तिकम्– सम् पुम् कान् इत्येतस्य सम्बद्धितस्य विसर्गस्य स्थाने सकारादेशः स्यादिति वर्तिकार्थः। सॅः स्कर्त्ता इत्यत्र विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे सँस्स्कर्ताः अनुनासिकाभावपक्षे संस्सकर्ता इति।

भष्यकारानुसारं केषाञ्चन आचार्याणां समो मकारस्य लोपः। एतस्मिन् पक्षे एकसकारघटितं सॅस्कर्ता संस्कर्ता इति रूपद्वयम्। यद्यपि अनुस्वारादिविसर्गजिह्वामू–लीयोपध्मानीयानां वर्णसामाम्नाये पाठो नास्ति तथा तेषां पाठः अकारेण सह शर्प्रत्याहारे पाठः कर्त्तव्यः। एतत्स्वीकारे अनुस्वारस्यापि अच्त्वात् सकारस्य द्वित्वम्। इत्थम् अनुनासिकपक्षे अनुस्वारपक्षे च एकसकारघटितं द्विसकारघटितं त्रिसकारघटितं द्वयं द्वयं रूपं भवति।

किञ्च अनुनासिकपक्षे त्रयाणां 'शरः खयः' इति नियमेन ककारस्य द्वित्वे त्रीणि रूपाणि अतिरिक्तान्यपि भवन्ति। इत्थम्– अनुनासिकपक्षे ककारस्य द्वित्वे षड्रूपाणि। अनुस्वारयुक्तेषुरूपत्रयेषु अनुस्वारस्य द्वित्वे षट्, ककारस्यापि द्वित्वे च षट् आहत्य अनुस्वारपक्षे द्वादश रूपाणि।

अन्यदपि अनुस्वारादीनां शर्षु पाठात् शरश्च यर् प्रत्याहारेऽपि पाठात् अनुस्वारस्य यरत्वेनापि **अनचि च** इति

सूत्रेण द्वित्वे अनुनासिकपक्षे द्वादश रूपाणि, अनुस्वारपक्षे षड्रूपाणि, आहत्य अष्टादश रूपाणि सिद्ध्यन्ति। एतेषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण अर्थात् 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन पुनर्द्वित्वे तकारत्रयघटितानि अष्टादश रूपाणि। इत्थम् एकतकारघटितानि अष्टादश, तकारद्वयघटितम् अष्टादश तकारत्रयघटितञ्च अष्टादश इति। एतत्सर्वमाहत्य चतुः पञ्चाशत् रूपाणि। उक्तप्रयोगेषु– **अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः** सूत्रेण विकल्पे अनुनासिकादेशे अनुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टोत्तरशतं (१०८) रूपाणि भवन्ति इति।

सँस्कर्ता, संस्कर्त्ता– सम्+स्कर्त्ता इत्यत्र **समः सुटि** इति सूत्रेण समो मकारस्य रुत्वे अनुबन्धलोपे सर् स्कर्ता इति जाते '**अत्रानुनासिकपूर्वस्य तु वा** इति सूत्रेण रेफात् पूर्वस्य अकारस्य अनुनासिके सँ र् स्कर्ता इति जाते विकल्पपक्षे च **अनुनासिकात्परोऽनुस्वार** इति सूत्रेण अनुस्वारागमे संर्स्कर्ता इति जाते '**खरवसानयोर्विसजनीयः**' इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे सँः स्कर्ता, संः स्कर्ता इति जाते '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रेण नित्यं विसर्गस्य सकारादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य **वा शरि** इति सूत्रेण विकल्पेन प्राप्ते तमपि प्रबाध्य **सम्पुंकानां सो वक्तव्यः** इति वार्तिकेन विसर्गस्य सकारादेश **सँस्स्कर्ता, संस्स्कर्ता** इति '**समो वा लोपमित्येके**' इत्यस्मिन् पक्षे मकारलोपे एकसकारघटितम् सँस्कर्ता, संस्कर्ता इति रूपं सिद्ध्यति।

पुमः खय्यम्परे ८.३.६ अम्परे खयि पुम् शब्दस्य रुः स्यात्।

व्युत्पत्तिपक्षे अप्रत्ययस्य (सू. १५५) इति षत्वपर्युदासात् ≍ क ≍ पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ, संपुकानाम् (वा. ४८९२) इति सः। पुँस्कोकिलः पुंस्कोकिलः। पुँस्पुत्रः– पुंस्पुत्रः। अम्परे किम्? पुंक्षीरम्। खयि किम्– पुंदासः। ख्याञादेशे न (वा. १५९१) पुंख्यानम्।

संस्कृतव्याख्या– सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम्। पुमः इति षष्ठ्यन्तं, खयि इति सप्तम्यन्तम् अपरे इति सप्तम्यन्तम्। अम् परो यस्मात् सः अम्परः तस्मिन् इति। अत्र मतुवसो रु सम्बुद्धौ **छन्दसि** इत्यतः रु इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन अम्परके खय् प्रत्याहारे परे पुम्शब्दस्य मकारस्य स्थाने रु इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा– पुमान् कोकिल इति विग्रहे समासे विभक्तिलोपे संयोगान्तसकारलोपे पुम् कोकिल इति जाते मकारस्य रुत्वे अनुनासिकानुस्वारविकल्पे, विसर्गे **संपुंकानां सो वक्तव्य** इत्यनेन विसर्गस्य सकारादेश **पुँस्कोकिलः पुंस्कोकिल** इति। अत्रेदमाशङ्कते **विसर्जनीयस्य स** इति सूत्रेणैव सिद्धे **संपुंकानामिति** पुम्ग्रहणं व्यर्थमिति। अत्रोच्यते उत्तरमुखेन मूले– **व्युत्पत्तिपक्षे अप्रत्ययेत्यादि।** अस्येदं तात्पर्यम्, व्युत्पत्तिपक्षे पुम् इत्यस्य प्रत्ययत्वात् **इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य**' इत्यस्य सूत्रस्य अप्राप्तौ पुँःकोकिलः, पुंःकोकिलः इत्यवस्थायां कुप्वो ≍ क ≍ पौ च इति सूत्रेण जिह्वामूलीयः प्राप्नोति, पुँः पुत्रः, पुं पुत्रः इत्यत्र उपध्मानीयः प्राप्नोति। अव्युत्पत्तिपक्षे **सम्पुङ्कानाम्** इति सः इदुदुपधस्य चेत्यादिना षः प्राप्नोति तं प्रबाध्य **सम्पुंकानां सो वक्तव्य** इति वार्तिकेन सः इति।

पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः– पुम्+कोकिलः इत्यत्र **पुमः खय्यम्परे** इति सूत्रेण मकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे पुर् कोकिल इति जाते **अत्रानुनासिकपूर्वस्य** तु वा इति सूत्रेण रेफात्पूर्वस्य उकारस्य अनुनासिकागमे पुँर् कोकिल इति जाते विकल्पपक्षे च '**अनुनासिकात्परोऽनुस्वार**' इति सूत्रेण अनुस्वारागमे पुंर् कोकिल इति जाते '**खरवसानयोर्विसर्जनीयः** इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे पुँः कोकिलः, पुंः कोकिलः इति जाते **सम्पुंकानां सो वक्तव्यः** इति वार्तिकेन विसर्गस्य सकारादेशे **पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिल** इति रूपद्वयं भवति।

सूत्रे अम्परे इति कथनेन पुंक्षीरम् इत्यत्र पुम् शब्दस्य मकारस्य रुत्वं न भवति। एवमेव खयि कथनेन पुम् दासः इत्यत्र मकारस्य रुत्वं न भवति, मकारस्य अनुसारे पुंदास इति।

ख्याञादेशे न----। वार्तिकमिदम्। चक्षिङ् धातोः स्थाने ख्याञादेशे कृते अम्परके खयि सत्वेऽपि तत्परे पुम् शब्दस्य मकारस्य रुत्वं न भवति मकारस्य अनुस्वारे कृते पुंख्यानम् इत्येव रूपं भवतीति।

नश्छव्यप्रशान् ८.३.१ अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान् शब्दस्य। विसर्गः। सत्वम्। श्चुत्वम्। शार्ङ्गिँश्छिन्धि, शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिँस्त्रायस्व, चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किम्? हन्ति। अम्परे किम्- सन्त्सरुः। त्सरुः। खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किम्- प्रशान्तनोति।

संस्कृतव्याख्या- पदत्रयमत्र वर्तते। नः इति षष्ठ्यन्तं पदं तच्च पदस्य इत्यधिकृतस्य विशेषणम्, विशेषणाच्च तदन्तविधिः। **मतुवसो रु छन्दसि** इत्यतो 'रु' इत्यस्य '**पुमः खय्यम्परे**' इत्यत 'अम्परे' इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन अम्परके छव् परे सति नकारान्तस्य पदस्य नस्य स्थाने रु इत्यादेशो भवति प्रशान् शब्दं विहायेति सूत्रार्थः सम्पद्यते। **तद्यथा** शार्ङिन्+छिन्धि इत्यत्र नकारस्य रुत्वे शार्ङिर् छिन्धि, इत्यवस्थायां, अनुनासिके, अनुस्वारागमे, रेफस्य विसर्गे, **विसर्जनीयस्य** स इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सत्वे, **स्तोः श्चुना श्चुः** इति सूत्रेण श्चुत्वे शार्ङ्गिँश्छिन्धि, शार्ङ्गिंश्छिन्धि इति रूपं भवति। एवमेव चक्रिँस्त्रायस्व, चक्रिंस्यायस्व इति।

सूत्रे पदस्य इति ग्रहणेन 'हन्ति' इत्यत्र **नश्छव्यप्रशान्** इत्यनेन नकारस्य रुत्वं न भवति। **अम्परे इति कथनेन** सन्त्सरुः इत्यत्र नकारस्य रुत्वं न।

अप्रशान् इति ग्रहणेन प्रशान्तनोति इत्यत्र नकारस्य रुत्वं न भवतीति।

शार्ङ्गिँश्छिन्धि, शार्ङ्गिंश्छिन्धि- शार्ङ्गिन्+छिन्धि इत्यत्र '**नश्छव्यप्रशान्**' इति सूत्रेण नकारस्य रुत्वे शार्ङ्गिर् छिन्धि इत्यवस्थायाम्, **अत्रानुनासिक पूर्वस्य तु वा** इति सूत्रेण विकल्पेन अुनासिकागमे शार्ङ्गिँर् छिन्धि, विकल्पपक्षे **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः** इति सूत्रेण अनुस्वारागमे शार्ङ्गिँर् छिन्धि इत्यवस्थायाम् '**खरवसानयोर्विसर्जनीयः**' इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे, **विसर्जनीयस्य स** इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारादेशे शार्ङ्गिँश्छिन्धि, शार्ङ्गिंश्छिन्धि इति रूपं भवति।

चक्रिँस्त्रायस्व, चक्रिंस्त्रायस्व- चक्रिन्+त्रायस्य इत्यत्र नश्छव्यप्रशान् इति सूत्रेण नकारस्य रुत्वे, **अत्रानुनासिकपूर्वस्य तु वा** इति सूत्रेण अनुनासिकागमे चक्रिँर् त्रायस्व इति जाते अनुस्वारागमे, **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे **विसर्जनीयस्य सः** इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारादेशे **चक्रिँस्त्रायस्व,** विकल्पपक्षे अुस्वारागमे **चक्रिँस्त्रायस्व** इति रूपं सिद्ध्यति।

नृपे ८.३.१० नृन् इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे।

संस्कृतव्याख्या- सूत्रे पदद्वयम्। नृन् इति लुप्तषष्ठीकं द्वितीयान्तानुकरणं पदम्, पे इति सप्तम्यन्तं पदम्। षष्ठ्याः सौत्रत्वाल्लुक्। नलोपाभावोऽपि सौत्रत्वादेव। अत्र मतुवसो **रु छन्दसि** इत्यतः '**रुः**' इत्यस्य, उभयर्थर्क्षु इत्यतः उभयथा इत्यपि अनुवर्तते। एतेन पकारे परे नृन् इत्यस्य नकारस्य रु कदाचिद् भवति कदाचिन्नेति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा- नृन् पाहि इत्यत्र नकारस्य रुत्वे नृर् पाहि इति जाते-

कुप्वो क पौ च ८.३.३७ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्राप्तयायेन "विसर्जनीयस्य सः" (१३८) इत्यस्यापवादोऽयम्। न तु शर्परे विसर्जनीयः (सू. १५०) इत्यस्य। तेन वासः क्षौमम् इत्यादौ विसर्ग एव। नॄँ पाहिः, नॄँः पाहि, नंः पाहि, नृन्पाहि।

संस्कृतव्याख्या- कुप्वोः क पौ इति सूत्रस्य पदविभागः, कुश्च पुश्च इति कुपू तयोः कुप्वोः इति सप्तम्यन्तं पदम् क पौ इति प्रथमान्तं विधेयं पदम् अत्र विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनीयस्य इत्यनुवर्तते। एतेन कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य (विसर्गस्य) स्थाने जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयश्च विसर्गादेशो भवति **पक्षे** विसर्गोऽपि इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अत्रेदमाशङ्कते यत् कुप्वोः इति जिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गविधिना यथा विसर्जनीयस्य सत्वं वाधते

तथैव **शर्परे विसर्जनीय** इति केवलविसर्गविधिरपि बाध्यते। तथा च **वासः क्षौमम्** इत्यत्रापि '**कुप्वोः**' इत्यादिना कदाचिद् जिह्वामूलीयः कदाचिद् विसर्गश्च स्याताम् इति। इष्यते च केवलं विसर्ग एव। तदुच्यते मूले- **येन नाप्राप्तेत्यादिः।** अर्थात् अनेन न्यायेन कुप्वो इति विधिः **विसर्जनीयस्य स** इत्यस्यैपवादः। सत्वे प्राप्त एव तदारम्भात्। शर्परे विसर्गनीयस्य तु न, कः करोति इत्यादौ शर्परे खरि इत्यप्राप्तेऽपि **कुप्वो** इत्स्यास्यारम्भात् इति। तेन वासः क्षौमम् इत्यादौ कुप्वोः इति सूत्रेण शर्परे इत्यस्य बाधाभावेन '**शर्परे खरि**' इति केवल विसर्ग एव भवति। इत्थम् नॄँः पाहि, नॄंः पाहि इति स्थिते विसर्गपक्षे अनुनासिकानुस्वाराभ्यां रूपद्वयम्। नृन्पाहि इति रुत्वाभावे। तथा च पञ्च रूपाणि भवन्तीति।

नॄँ⨯पाहि, नॄं ⨯ पाहि, नॄँः पाहि, नॄंःपाहि, नृन्पाहि - नृन्+पाहि इत्यत्र **नृन् पे** इति सूत्रेण नकारस्य रुत्वेऽनुबन्ध लोपे नृर् पाहि इति जाते, **अत्रानुनासिक पूर्वस्य तु वा** इति सूत्रेण विकल्पेन अनुनासिकागमे **नॄँर् पाहि** इति जाते विकल्पपक्षे, अनुस्वारागमे नॄंर् पाहि इति जाते '**खरवसानयोर्विसर्जनीय**' इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे **नॄँः पाहि नॄंः पाहि** इति जाते, कुप्वो ⨯ क ⨯ पौ च इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गस्य उपध्मानीय कृते नॄँ ⨯ पाहि, नॄं पाहि इति, विकल्पपक्षे नॄँः पाहि नॄंः पाहि इति रूत्वाभावपक्षे नृन्पाहि इति पञ्च रूपाणि सिद्ध्यन्ति।

कानाम्रेडिते ८.३.१२ कान्नकारस्य सः स्यादाम्रेडिते परे। संपुंकानाम् (वा ४८९१) इति सः। यद्वा।

संस्कृतव्याख्या- कान् आम्रेडिते इति सूत्रस्य पदच्छेदः। कान् इति द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपरं षष्ठ्यन्तं पदम्, षष्ठ्याः सौत्रत्वाल्लुक् नलोपाभावोऽपि। **अलोऽन्त्यस्य** इति परिभाषया कान्शब्दान्तस्य इति लभ्यते। स इत्यनुवर्तते। ऐन आम्रेडिते परे कान् शब्दस्य नकारस्य रु इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा कान् कान् इत्यवस्थायां नकारस्य रुत्वे अनुनासिकागमे, अनुस्वारागमे रेफस्य विसर्गे कॉः कान् इति स्थिते, **सम्पुंकानां सो वक्तव्य** इति वार्तिके विसर्गस्य सत्वे काँस्कान्, विकल्पपक्षे कांस्कान् इति। यद्वा= अर्थात् अथवा उक्तवार्तिकेण सकारादेशम् अकृत्वा अग्रिमेन सूत्रेणापि रुत्वं कर्त्तुं शक्यत इति तात्पर्येण अग्रिमं सूत्रम् उपस्थापयति। तथाहि-

कस्कादिषु च ८.३.४८ ⨯ क ⨯ पयोरपवादः। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात् अन्यस्य तु सः। काँस्कान्, कांस्कान्। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धुष्कपालम्। आकृतिगणोऽयम्।

संस्कृतव्याख्या- कस्क आदिर्येषां ते कस्कादयस्तेषु कस्कादिषु इति वैषयिकं सप्तम्यन्तं पदम् च इत्यव्ययम्। अत्र संहितायाम्, पदस्य च अधिकारः। विसर्जनीयस्य सः इत्यतः विसर्जनीयस्य, कुप्वो ⨯ क ⨯ पौ च इत्यतः कुप्वोः, **इणः षः** इत्यतः इणः इति **सोऽपदादौ** इत्यतः स इति चानुवर्तते। इत्थम् - कस्कादिगणे पठितेषु इणः उत्तरस्य विसर्गस्य स्थाने षकारादेशो भवति अन्यस्य च सकारादेश इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

कॉस्कान्, कांस्कान्- कान् कान् इत्यत्र '**तस्य परमाम्रेडितम्**' इति सूत्रेण उत्तरस्य कान्शब्दस्य आम्रेडितसंज्ञायां, **कानाम्रेडिते** इति सूत्रेण का पूर्वकाशब्दस्य नकारस्य रुत्वे, कार् कान् इति जाते **अत्रानुनासिकपूर्वस्य तु वा** इति सूत्रेण रेफात्पूर्वस्य विकल्पेन अनुनासिकगमे कॉर् कान् इति जाते, विकल्पपक्षे, अनुस्वारागमे कांर् कान् इति जाते, **खरवसानयोर्विसर्जनीयः** इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने विसर्गे कॉः कान्, कांः कान् इति जाते **सम्पुकानां सो वक्तव्यः**, अथवा '**कस्कादिषु च**' इति सूत्रेण विसर्गस्य सत्वे **कॉस्कान्, कांस्कान्** इति। एवमेव कस्+कस् इति स्थिते **ससजषोःरु** इति रुत्वेऽनुबन्धलोपे कर् कः इति स्थिते पूर्ववदेव कस्कः इति।

कौतुस् कुतः इति जाते सस्य रुत्वे पूर्ववदेव **कौतुस्कुतः** इति।

सर्पिस् कुण्डिका इत्यत्र सकारस्य रुत्वे, पूर्ववदेव **सर्पिष्कुण्डिका** इति रूपं बोध्यम्।

संहितायाम् ६.१.७२ इत्यधिकृत्य।

संस्कृतव्याख्या- अधिकारसूत्रमिदम्, इत आरभ्य अष्टाध्यायीक्रमानुसारम् अनुदात्तं **पदमेकवर्जम्** ६.१.५७ इति सूत्रपर्यन्तम् अस्य अधिकारः। एतदन्तर्गतानि यानि कार्याणि तत्सर्वाणि संहिताविषये भवन्तीति तात्पर्यम्।

छे च ६.१.७३ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम्। श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्ज श्त्वेन दः। ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः।

श्चुत्वस्य असिद्धत्वात्, चोः कुः (सू. ३७८) इति कुत्वं न। स्वच्छाया। शिवच्छाया।

संस्कृतव्याख्या- अत्र पदद्वयम्। छे इति सप्तम्यन्तं पदं तेन छकारे परे इत्यर्थः। च इत्यव्ययम्। अत्र **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** इत्यस्मात् सूत्रात् ह्रस्वस्य, तुक् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। इत्थं छकारे परे ह्रस्वस्य तुकागमो भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा स्वस्य छाया इति विग्रहे समासे च **स्व छाया** इत्यत्र तुकागमेऽनुबन्धलोपे च स्व त् छाया इत्यवस्थायां **स्तोः श्चुना श्चुः,** झलां जशोऽन्ते इति सूत्रद्वयस्य युगपत्प्राप्तौ जश्त्वदृष्ट्या श्चुत्वस्य असिद्धत्वात् पूर्वं जश्त्वे कृते स्वद् छाया इति **खरि च** इति सूत्रेण चर्त्वे, **स्तोः श्चुना श्चुः** इति सूत्रेण च श्चुत्वे प्राप्ते चर्त्वस्य असिद्धत्वात् पूर्वं दकारस्य श्चुत्वे जकारे कृते स्व ज् छाया इति स्थिते **खरि च** इति सूत्रेण चर्त्वे **स्वच्छाया** इति। एवमेव शिवच्छाया अपि भवति। अत्र श्चुत्वस्याप्यसिद्धत्वात् 'चोः कुः' इति सूत्रेण कुत्वं न भवति।

स्वच्छाया - स्व+छाया इत्यत्र **'छे च'** इति सूत्रेण तुकागमेऽनुबन्धलोपे स्व त् छाया इति जाते श्चुत्वस्य असिद्धत्वात् **झलां जशोऽन्ते** इति सूत्रेण तकारस्य जश्त्वे स्वद् छाया इति जाते, चर्त्वस्य असिद्धत्वात् पूर्वं **'स्तोः श्चुना श्चुः'** इति सूत्रेण दकारस्य श्चुत्वे जकारे कृते स्वज् छाया इति जाते **खरि च** इति सूत्रेण जकारस्य चर्त्वे चकारे कृते स्वच्छाया इति रूपं भवति।

शिवच्छाया- शिव+छाया इत्यत्र **छे च** इति सूत्रेण तुकागमेऽनुबन्धलोपे शिव त् छाया इति जाते तकारस्य जश्त्वे दकारे शिव द् छाया इति जाते **'स्तोः श्चुना श्चुः'** इति सूत्रण दकारस्य श्चुत्वे जकारे **'खरि च'** इति सूत्रेण चर्त्वे चकारे वर्णसम्मेलने च शिवच्छाया इति रूपं सिद्ध्यति।

आङ्माङोश्च ६.१.७४ एतयोश्छे परे तुक् स्यात्। पदान्ताद्वा (सू.) इति विकल्पापवादः।

संस्कृतव्याख्या- आङ् च माङ् च तयोः आङमाङोः इति षष्ठी द्विवचनान्तं पदम्, च इत्यव्ययम्। अत्र **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** इति सूत्रात् तुक् इत्यस्य, **छे च** इति सूत्रात् छे इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। एतेन छकारे परे आङ्माङ् इत्यनयोः तुकागमो भवतीति सूत्रार्थः। दीर्घात् इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमिति जिज्ञासायां कथयति मूले-

पदान्ताद्वा इति वैकल्पिकेन तुकं बाधितुं सूत्रमिदमिति। तद्यथा- आ+छादयति इत्यत्र तुकागमेऽनुबन्धलोपे पूर्ववदेव आच्छादयति इति रूपं भवति। एवमेव मा छिदत् इत्यत्र तुकागमे माच्छिदत् इति।

दीर्घात् ६.१.७५ दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यायं तुक्, न तु घस्य। सेनासुराच्छाया (सू. ८२८) इति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते।

संस्कृतव्याख्या- अत्रापि संहितायाम् इत्यस्य अधिकारः। अत्र छे इत्यस्य तुक् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन छकारे परे दीर्घवर्णस्य तुकागमो भवति संहितायां विषय इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अयं तुक् दीर्घस्य भवति न तु छस्य **विभाषा सेनासुराच्छाया** इत्यादिसूत्रज्ञापकात्। अत्र दीर्घस्यैवायं तुक् इति। तद्यथा- चेच्छिद्यते इत्यत्र छिदिर् धातो यङि, धातोर्द्वित्वे अभ्यासंज्ञायां हलादिशेषे अभ्यासस्य इकारस्य गुणे चे छिद्यते इत्यत्र तुकागमेऽनुबन्धलोपे जश्त्वे, श्चुत्वे चर्त्वे च **चेच्छिद्यते** इति रूपं भवति।

पदान्ताद्वा ६.१.७६ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया।

इतिहल्सन्धिप्रकरणम्

संस्कृतव्याख्या- पदान्तात् वा इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अत्र दीर्घात् इति, तुक् इति चानुवर्तते। वा इति विकल्पबोधकम्। एतेन पदान्तदीर्घात् छकारे परे विकल्पेन तुकागमो भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा- **लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया** इति।

लक्ष्मीच्छाया-लक्ष्मीछाया- लक्ष्मी छाया इति स्थिते 'पदान्ताद्वा' इति सूत्रेण विकल्पेन तुकागमेऽनुबन्धलोपे लक्ष्मीत् छाया इति जाते तकारस्य जश्त्वे '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण श्चुत्वे जकारे लक्ष्मीज् छाया इति जाते **खरि च** इति सूत्रेण जकारस्य चर्त्वे लक्ष्मीच्छाया इति विकल्पपक्षे तुकागमाभावे लक्ष्मीछाया इति रूपं सिद्ध्यति।

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितं हल्सन्धिप्रकरणं सम्पूर्णम्।